

הזרעה מלאכותית לאור ההלכה

מאת ד"ר אברהם שטינברג

א. ההזרעה המלאכותית היא פעולה יאטגרוגנית של החדרת זרע בהזרקה לרחמה של האשה.

מקור הזרע יכול להיות בעלה של האשה או תורם זר לאשה.

הוראות רפואיות להזרעה מלאכותית קיימות במצבים בהם אין כל פגם בפוריותה של

האשה, הן מבחינה אנטומית והן מבחינה פיסיולוגית. מאידך, קיימת הפרעה כל-שהיא

בפוריותו של הבעל, כגון מיבנה אנטומי בלתי-תקין של איבר הזרע (לדוגמה HYPOSPADIAS)

פגם בכושר הזקיפה, ובעיקר מצבים דפקטיביים של הזרע, כולל מיעוט או חוסר תאי

זרע, תאים פגומים או מתים, מיעוט או חוסר נוזל הזרע וכיוצא בזה.

ההוראות הרפואיות להזרעה מלאכותית מהבעל כוללות בעיקר מצבים, שבהם קיימת

הפרעה אנטומית או מיעוט תאי-זרע של הבעל. מבחינה סטטיסטית מעטים הם המקרים

הללו. מרבית המקרים להזרעה מלאכותית הם מתורם זר או מבג זרע. אין עדיין הגדרות

מוסכמות לאינדיקציות רפואיות להזרעה מתורם זר, אך מקובלות מספר הוראות: (1) עקרות

מוחלטת של הבעל (ASPERMIA; AZOOSPERMIA; NECROSPERMIA) (2) מחלה תורשתית של זר

(3) אי-התאמה בקבוצות הדם בין הבעל לאשה (בעיקר בקבוצת R^h).

הוראות רפואיות נוספות להזרעה מתורם זר מקובלות על חלק מהרופאים העוסקים

בהזרעה מלאכותית. אלו כוללות עקרות יחסית של הבעל כגון מיעוט תאי-זרע, תנועתיות

ירודה של תאי הזרע או אחוז גבוה של זרעונים פגומים. מיעוט בין הרופאים מקבל

כאינדיקציה להזרעה מתורם זר את גורם שיפור הגזע (EUGENESIS). מדובר במקרים

בהם גם הבעל וגם האשה חופשיים ממחלות תורשתיות ומסוגלים יחדיו לגרום להריון

תקין בקיום יחסים נורמליים, אך מעדיפים הזרעה מתורם זר, אשר הוכחו בו תכונות

יוצאות דופן. מתואר מקרה של הזרעה מלאכותית מאדם שזכה בפרס נובל מתוך חישוב

אאוגני של האשה! יש לציין, שהגרמנים במלחמת העולם השנייה ביצעו הזרעות מלאכותיות

מתוך שיקול ומחשבה לשימור ושיפור הגזע הגרמני לתועלת התורשה הביולוגית-לאומנית

שלהם¹.

ב. מבחינה היסטורית - מקורות בתלמוד ובמדרש דנים במפורש באפשרות של הזרעה שלא

ע"י קיום יחסי-מין מקובלים. עובדה זו ראויה לציון ולהדגשה מיוחדת, באשר מקורות

אלו הם הראשונים בהיסטוריה האנושית ולא נמצאו אפילו רמזים לאפשרות כזו בתורתם

הרפואית של העמים הקדמונים, כולל חכמי יוון ורומי. (בפרק הבא ארחיב את הדיבור

על מקורות אלו). מאוחר יותר - בשנת 1322 - מתארת אגודה מוסלמית הזרעה מלאכותית,

המבוצעת באויבו של שייך ערבי ע"י הזרעת זרע חולה כדרך נקמה באויב²⁻³.

בצורה מודרנית היה ד"ר יעקובי הראשון שביצע נסיונות מדעיים של הזרעה מלאכותית בדגים, בשנת 1742. הכומר-הפיסיולוג ספלנצני היה הראשון, אשר הצליח ליילד כלבה בדרך של הזרעה מלאכותית, בשנת 1785. בערך באותו זמן הצליח הכירוג ג'והן הנטר לבצע הזרעה מלאכותית באשה לונדונית. ברם, עידן ההזרעה המלאכותית בבני-אדם החל, למעשה, רק במחצית השנייה של המאה ה-19, כאשר נולד בארה"ב "תינוק המבתנה" הראשון בשנת 1866. הזרעה זו ביצעה ע"י הגניקולוג סימס, אשר התחרט אח"כ על פעילותו בשטח זה וטען שדרך זו היא בלתי-מוסרית.

החלוץ בהזרעה מלאכותית מתורם זר היה האמריקאי דיקינסון, בסוף המאה ה-19.² **ג. במקורות היהדות - בתלמוד⁴ נאמר: "שאלו את בן זומא, בתולה שעיברה מהו לכהן גדול... חישינן שמא באמבטי עיברה". כלומר, כהן גדול רשאי לשאת לאשה רק בתולה. ונשאלה השאלה האם ייתכן מצב שהבתולים קיימים, והאשה בכל זאת בהריון. התשובה היא, שמצב כזה אכן אפשרי, כאשר בתולה רוחצת באמבטיה ולפניה התרחץ שם גבר ובדרך זו חדר זרע לרוחמה והרתה. מקור תלמודי זה מהווה תקדים ראשון בהיסטוריה לאפשרות של הזרעה והתעברות שלא ע"י קיום יחסי מין מקובלים. פיסקה תלמודית זו מהווה יסוד עיקרי בדיונים של הפוסקים במאה שלנו, אשר דנו בבעיה המודרנית של הזרעה מלאכותית.**

קיימים עוד מקורות קדומים אחרים המהווים בסיס לדיון בנושא ההזרעה המלאכותית. אחר המקורות הללו היא האגדה כי בן סירא היה בנו של בת ירמיהו, שהתעברה באמבטי מזרעו של ירמיהו אביה⁵. מדרש זה מוזכר בחיבורים שונים של הראשונים⁶ ומהווה מקור הלכתי לדיון במעמדו של ולד מתוצרת הזרעה מלאכותית. אכן, ישנם פוסקים המתייחסים באי-אמון ובפקפוק רב לאגדה זו ואין הם מסתמכים עליה להוצאת מסקנות הלכתיות⁷. מקור הלכתי נוסף לבעייתנו מהווה פסקו של רבי פרץ בן אליהו מקורביל, בעל "הגהות הסמ"ק" מהמאה ה-13⁸: "אשה נידה יכלה לשכב אסדיני בעלה. ונזהרות מסדינים ששכב עליהם איש אחר פן תתעבר משכבת זרע של אחר. ואמאי אינה חוששת פן תתעבר בנדותה משכבת זרע של בעלה ויהא הולד בן הנידה, והשיב כיון דאין כאן ביאת איסור הולד כשר לגמרי אפילו תתעבר משכבת זרע של אחר, כי הלא בן סירא כשר היה, אלא דמשכבת זרע של איש אחר קפדינן אהבתנה, גזירה שמא ישא אחותו מאביו". פסק הלכה זה משמש בית-אב לכמה וכמה בירורי הלכות בנושא ההזרעה המלאכותית ומצוטט ע"י מרבית הפוסקים הדנים בשאלה זו.

ד. ההזרעה המלאכותית בספרות ההלכה - שאלה זו נידונה בשני מצבים עיקריים: (א) כאשר ההזרעה היא מזרעו של הבעל לאשתו; (ב) כאשר מקור ההזרעה הוא מתורם זר לאשה (יהודי, נכרי או מקור בלתי ידוע). כל אחד משני המצבים העיקריים הללו מסתעף לכמה בעיות-משנה הלכתיות, כפי שיבואר להלן.

ג.

ד.

1) האם מותר לבעל להוציא זרע למטרה זו?

מיעוט הפוסקים אוסרים פעולה זו מכל וכל, מפני שלדעתם אסורה אוננות גם בניסבות אלו וחל על מעשה זה האיסור של הוצאת זרע לבטלה. הנימוק העיקרי הוא שבעת פעולת האוננות הוצאת הזרע היא לבטלה ולא מועילה העובדה שאח"כ ישמש הרופא בזרע זה להפרות את האשה⁹. אחדים מבין הפוסקים הוסיפו לאסור מחשש שההזרעה לא תועיל ויתברר למפרע שהוצאת הזרע היתה לבטלה¹⁰. כמו-כן חששו פוסקים אחדים לתקלות שונות אם יתירו הזרעה מלאכותית מהבעל¹¹. נימוק נוסף לאיסור: "שאי-אפשר שכמה טיפות לא יצאו לבטלה, ולא הותרה הוצאת שכבת זרע, אלא בדרך מנהגו של עולם"¹². ופוסק אחר¹¹ קבע, שאיסור השחתת זרע הוא איסור עצמי ולא תלוי בכוונה להוליד ולכן למרות שהכוונה בהזרעה זו היא לגרום להריון - נשאר איסור הוצאת זרע לבטלה. מאידך סבורים מרבית הפוסקים¹³, שאין בזה משום איסור הוצאת זרע לבטלה, כי עשיית המעשה במטרה להקים זרע איננה בגדר עבירה כלל, בין אם מקיימים את המצוה בדרך המקובלת ובין אם לאו. לדעתם אין בפעולה זו משום השחתת זרע, כי הכוונה היא לתיקון ולצורך מצוה¹⁴. נימוק נוסף שאין איסור הוצאת זרע לבטלה בפעולה זו הוא, שההזרעה המלאכותית נעשית באותו אופן כמו הזרעה טבעית ואין טעם להחמיר ולאסור את המותר על כשרים וטובים בגלל פוחזים וקלי דעת¹⁵. יש מי שכתב שאם הבעל אינו ראוי להוליד באופן טבעי אין לגביו איסור הוצאת זרע לבטלה¹⁶.

אכן, יש להדגיש שגם הפוסקים אשר התירו הזרעה מלאכותית מהבעל לא התירו אלא בשעת צורך גדול ובצירוף סייגים והגבלות שונים.

פוסקים אלו הגבילו את ההיתר לזוגות חשוכי-ילדים במשך עשר שנים לפחות, אשר ללא הזרעה מלאכותית יבוא לידי גירושין¹⁷. דרושה החלטת שני רופאים שדרך זו תהיה יעילה, דהיינו שאין כל הפרעה בפוריות האשה ויש סיכוי סביר שזרעו של הבעל יצליח להפרות את האשה; שתהא הקפדה יתירה לא לערבב ו/או להחליף את זרעו של הבעל עם זרע אחר¹⁸. יש לציין, שאמנם קיימות מגמות אצל רופאים לערבב זרע דפקטיבי ובלתי פורה של הבעל עם זרע פורה מגבר זר במגמה פסיכולוגית לגרום סיפוק לבני הזוג, שההריון נוצר, כביכול, מזרעו של הבעל. מבחינה הלכתית חשוב לקבוע בבירור שזרעו של הבעל אכן פורה דיו לגרום להריון. מבחינה טכנית קיימות עדיפויות שונות לדרך השגת הזרע של הבעל. באופן עקרוני דורשים הפוסקים שהזרע יושג בדרך של קיום יחסי מין ולא ע"י אוננות ביד או בכלי¹⁹. לדעת אחד הפוסקים²⁰ הוצאת הזרע ביד או בכלי, שלא ע"י קיום יחסי מין, אסורה משום "לא תנאף" ואסורה גם כשהכוונה לגרום להריון וללידה. הדרך העדיפה להשגת הזרע הוא "דש מבפנים וזורה מבחוץ", דהיינו משגל נסוג (Coitus interruptus) אם אי-אפשר בדרך זו ניתן לבצע הוצאת הזרע ע"י לבישת כיס (CONDOM) על האיבר בשעת תשמיש¹⁹.

2) האם מותר לבצע את ההזרעה בתקופת נידתה של האשה?

אחת ההצעות לשימוש בהזרעה מלאכותית מהבעל הוא במצב של "עקרות דתית". כלומר, אשה שהביוץ חל מוקדם במחזור בתוך תקופת נידתה, קיום יחסי-המין אסורים בתקופה זו ועל כן נמנעת אפשרותה להרות. והנה כל הנימוקים לאיסור הזרעה מלאכותית מגבר זר (כפי שיבוארו לקמן) לא שייכים בבעל ואשתו הנידה. אכן, בכל זאת אסרו פוסקים אחדים פעולה זו²¹. הנימוק העיקרי הוא, שאף שאין כאן ביאת איסור ומצד ההזרעה עצמה אין איסור, אולם הולד עלול לרשת תכונות של "בן הנדה", שלפי התלמוד במסכת כלה הוא עז פנים והוא פגום בטבעו. ומכיון שתכונה טבעית של הולד לא תלויה באיסור הביאה אלא בטומאת הנדה של האשה סבורים פוסקים אלו לאסור את הפעולות בתקופה זו. מאידך התירו פוסקים אחרים²² ביצוע ההזרעה בתוך ימי ליבונה, אם אין תועלת בביצוע ההזרעה בימי טהרתה, משום מצות פריה ורביה. אכן, כדי לצאת מידי איסור נידה מן התורה, מציעים פוסקים אלו שתטבול האשה לאחר שבעה ימים מתחילת הוסת, קודם ימי ליבונה, כדין נידה דאורייתא ויבצעו ההזרעה לאחר הטבילה²³.

3) האם מתייחס הולד אחרי בעל הזרע?

צדדי הבעיה הם: האם הילד שיוולד מתייחס אחר אביו ונחשב כבנו לכל דבר שהרי כוחו ואינו הוא ובן מתייחס אחר בעל הזרע, או שייחוס האבות נקבע רק אם נולד כתוצאה מקיום יחסי מין מקובלים בדרך כל הארץ ולא כתוצאה מהפריה בדרך מלאכותית. פתרון שאלה זו נוגע לכמה וכמה עניינים הלכתיים הנקבעים ע"י ייחוס הולד. בין השאר נוגע הדבר לדיני ירושה (האם יירש ולד זה את בעל הזרע), לדיני ייבום וחליצה (האם אמו של ילוד זה פטורה מייבום וחליצה או לא), למצות פריה ורביה (האם קיים בעל הזרע מצות עשה של "פרו ורבו", במקרה של הזרעה מלאכותית); לדיני מזונות (האם חייב בעל הזרע במזונותיו) ועוד.

היסוד לפתרון שאלה זו נמצא בדיון הפוסקים במצב של התעברות באמבטי, המוזכר בתלמוד⁴. מרבית הפוסקים סבורים, שהולד הנולד בדרך זו נחשב כבנו של בעל הזרע לכל דבר²⁵. אכן יש פוסקים²⁶ הסבורים שולד הנולד מעיבור באמבטי הוא בנו של בעל הזרע רק לחומרא ולא לקולא. כלומר, רק כדי לגזור עצמם בעריות (כדי שלא ישא אחותו מאביו) נחשב כבנו, אבל אינו יורשו ואינו פוטר אמו מייבום וחליצה ולא קיים בעל הזרע מצות פריה ורביה. ברם, מצינו פוסקים²⁷ הסבורים, שאפילו במקרה שנתעברה באמבטי לא נחשיבו כבנו לכל דבר, זאת מכיון שלא ניתן להוכיח בבירור שמבעל זרע זה נתעברה. אכן בהזרעה מלאכותית מבעל לאשתו, שידוע בבירור שבעל הזרע הוא אביו, יש לדעתם לייחס ולהחשיב את הולד כבנו לכל דבר²⁸.

האם קיים הבעל מצות פריה ורביה במקרה של הזרעה מלאכותית? בשאלה זו חלוקים הפוסקים. גם כאן יסוד הדיון הוא המקרה של "נתעברה באמבטי". יש מהפוסקים²⁹ הסבורים, שאף אם נניח שולד הנולד מזרע באמבטיה נחשב כבנו לכל דבר. בכל זאת לא קיים בעל הזרע מצות פריה ורביה, זאת משום שמצוה זו טעונה עשיית מעשה ובמציאות כזאת חסר מעשה-המצוה. מאידך, יש פוסקים³⁰ הסבורים שמצות פריה ורביה לא תלויה במעשה הבעילה אלא בתוצאה, דהיינו הולד. ולכן מאחר ולדעתם הולד נחשב כבנו לכל דבר - קיים גם מצות עשה של פריה ורביה. והנה לשיטת הסוברים שנתעברה באמבטי קיים מצות פריה ורביה - כל שכן שבהזרעה מלאכותית קיים המצוה. אכן, גם לשיטת הפוסקים שבצורה זאת לא קיים המצוה, היינו משום שהיה מחוסר מעשה לכן הסיקו מכך פוסקים אחדים³¹, שבהזרעה מלאכותית קיים המצוה גם לשיטה זו, שהרי עשה מעשה מסויים לשם מצות פריה ורביה. מיעוט הפוסקים³² סבורים, שלא קיים מצות פריה ורביה בהזרעה מלאכותית, כי אין זה כדרך כל הארץ ולכן אין זה נחשב כמעשה ודומה לנתעברה באמבטי.

אחד הפוסקים³³ סבור, שאכן לא קיים בהזרעה מלאכותית מצות פריה ורביה, אך מכל מקום קיים מצות "לשבת יצרה" (ישעיהו, מ"ה).

לענין ייבום מצינו חידוש³⁴, שאף לשיטת הסוברים, שאין לנולד מהזרעה מלאכותית דין בן לכל דבר, מכל-מקום הוא פוטר את אמו מייבום. הנימוק לכך הוא, שבמצות ייבום כתוב "ובן אין לו" (דברים, כ"ה) ודרשינן - עיין עליו (ייבמות, כב, ב), כלומר שגם בן כלשהוא פוטר מייבום. מאידך פסקו מחברים אחדים³⁵, שהזרעה מלאכותית מיבם ליבימתו - לא קיים בדרך זו מצות ייבום, כי מצוה זו תלויה במעשה הביאה.

לענין מילה - אחדים מהפוסקים³⁶ העלו ספק אם מותר למול בן הנולד מהזרעה מלאכותית בשבת. הספק הוא, שלפי אחד הראשונים²⁴ משמע, שאם אשה אינה מסייעת בהזרעת הבעל ואם ההזרעה נעשית שלא כדרך כל הארץ, אין האשה בבחינת "אשה כי תזריע" ואינה טמאת לידה. וממילא אין גם היתר מילה לשמונה בשבת, שהרי היתר חילול שבת לצורך מילה בזמנה נלמד מאותו פסוק³⁷.

לענין דיני מזונות - אם נתגרשו בני הזוג לאחר שיש להם צאצאי הזרעה מלאכותית, האם חייב בעל הזרע במזונות הילד? פתרון שאלה זו תלוי בשאלה אם נחשב הולד כבנו לכל דבר. לאותן השיטות שהולד נחשב כבנו לכל דבר - הרי הוא חייב במזונותיו. מאידך לשיטת הסוברים שאין הוא כבנו אלא לחומרא, אי-אפשר לחייבו במזונות³⁸.

ב. הזרעה מתורם זר שהוא יהודי

1. יסודות האיסור - כל הפוסקים תמימי-דעים שקיים איסור בהזרעה מלאכותית מיהודי זר לאשת-איש. אכן, ביחס ליסודות האיסור הזה מצינו דעות חלוקות. מיעוט

הפוסקים³⁹ סבור, שהאיסור הוא מן התורה מטעם "ואל אשת עמיתך לא תתן שכבתך לזרע לטמאה בה" (ויקרא, י"ח). לדעתם מוכח מפסוק זה, שהאיסור הוא על עצם קליטת הזרע האסור ולא דווקא בצורת קליטתו. פוסקים אחרים העלו נימוקים והוכחות שונות המקרבות איסור הזרעה מיהודי זר לאיסור תורה ("לתא דאורייתא"). הם מסתמכים על ההסברים של הרמב"ן⁴⁰ והחינוך⁴¹ על הפסוק דלעיל ("ואל אשת עמיתך..."), שעיקר הטעם הוא שלא יודע למי הזרע. לדעתם קיים אותו איסור גם בהזרעה מלאכותית. אכן פוסקים אחרים⁴² דחו במפורש את השיטה שהאיסור הוא מדאורייתא ולדעתם הפריזו בה פוסקים אלו. ואכן, מרבית הפוסקים⁴³ סבורים, שאין איסור תורה להכניס זרע פסול לרומה של האשה, אלא עיקר האיסור הוא מעשה הבעילה והנאת הביאה. יחד עם זאת אסרו, כאמור, כל הפוסקים הזרעה מיהודי זר לאשת-איש. שלילת מעשה זה נובעת הן משיקולים מוסריים והן מחששות לסיבוכים חוקיים שונים. הפוסקים מתייחסים להזרעה המלאכותית "כתועבה גדולה ולא יעשה כן בישראל דאין לך חילול משפחתי גדול מזה... וגורמים לשכינה שתסתלק מישראל"⁴⁴. וסבורים הם, "שזה איסור גמור מצד הדין וגם מצד רגש הדת והיהדות והוא מחועבות כנען ומצרים"⁴⁵. כמו-כן חששו הפוסקים שההזרעה המלאכותית "עשויה לנתק הקשר בין הולדת ילדים ונישואין, שהוא הכרחי לקיום המשפחה, התא היסודי והמקודש ביותר של החברה האנושית... יתירה מזו, הולדת ילדים תהפוך באמצעותה ענין שרירותי ומיכני, משולל אותן סגולות מיסטיות ויחסי קירבה אנושיים, העושים את האדם שותף לקב"ה במעשה הבריאה"⁴⁶. כמו-כן קיים החשש לפריעת מוסר האשה אשר תנאף עם גבר זר ותטען שההריון נגרם ע"י הזרעה מלאכותית⁴⁶. יש לציין, שאכן קרו תופעות מעין אלו כאשר אשה לא הצליחה להרות בדרך של הזרעה מלאכותית מתורם זר ואז באה ההצעה לקיים יחסי מין רגילים עם התורם הזה ואכן האשה הרתה בדרך זו⁴⁷. יש המתנגדים בכל תוקף להזרעה מתורם זר עקב החשש לעידוד יחסי מין מחוץ למסגרת הנישואין ועקב היות הפרוצדורה הזו בלתי-מוסרית⁴⁸.

כאן המקום להזכיר גם את השיקולים האאוגניים, שצינתי בראשית המאמר, המהווה בעיה מוסרית כבדת-משקל. יש מדענים המדברים על EUTELEGENESIS, שהוא תכנית לסלקציה גנטית של הזרעה מלאכותית ע"י שימוש בזרע של אנשים בעלי תכונות יוצאות דופן ומטרתה לבצע הפריה מבוקרת של הגזע האנושי⁴⁹. מובן מאליו, שדעת ההלכה סולדת משיקולים כאלו ומעשים כאלו חורגים מרגש המוסר והדת. כמו-כן מתעוררות בעיות פסיכולוגיות שונות הן מצד הבעל, הן מצד האשה והן מצד הילד ולעיתים יש גם בעיות פסיכולוגיות אצל תורם הזרע⁵⁰.

קיימים גם סיבוכים חוקיים-הלכתיים אחדים. עקב העובדה שרק האם, הבעל והרופא יודעים שאבי הילד איננו בעל-האשה, עשויה האם - לאחר מות בעלה - להשתחרר

שלא כדין מייבום וחליצה על-ידי אחי הנפטר על סמך ההנחה המוטעית כי הבעל המנוח השאיר אחריו צאצא⁵¹.

בעיה נוספת היא הירושה – הילד עשוי להיחשב כיוורש בעל-האשה למרות שלפי ההלכה מגיעה הירושה למישהו אחר. ומאידך לא יזכה בירושה ומגיעה לו מצד תורם הזרע⁵².

לשיטת הפוסקים הסבורים שהנולד מהזרעה מלאכותית הוא ממזר (ראה לקמן) יש לאסור הזרעה מלאכותית מהטעם שאסור להרבות ממזרים בישראל⁵³.

הרבה מהפוסקים⁵¹ אסרו הזרעה מלאכותית מהחשש, שאי הידיעה מי הוא אבי הילד עלולה להביא לידי נישואין אסורים. חשד זה הועלה לראשונה ע"י הסמ"ק בנידון התעברות באמבטיה (ראה סעיף ג' לעיל) ובלשונו: "גזירה שמא ישא אחותו מאביו"⁵⁴. מעניין לציין שחשד זה מהמאה ה-13 התאמת בתקופתנו. תוארו מקרים – הן בארץ⁵⁵ והן בארה"ב⁵⁶ – שכן נולד מאשה יהודיה ובת נולדה מיהודיה אחרת אבל מקור הזרע של שניהם היה אותו יהודי שתרם מזרעו לשתי האמהות. הם עמדו להינשא זה לזו מבלי לדעת שהם, למעשה, אח ואחות מאותו אב. הדבר נתגלה עפ"י רשימות הרופא שביצע את ההזרעות.

בעיה נוספת – שהיא מוסרית והלכתית כאחת – מתעוררת כאשר האשה מעוניינת בהזרעה מלאכותית בלא ידיעת בעלה ומבלי לקבל את הסכמתו לכך⁵⁷.

במקרה שפעולה זו נעשתה בלא ידיעת הבעל סבורים הפוסקים שיש לחייב את האשה לקבל גט מטעם "עוברת על דת משה ויהודית" ואשה זו איבדה את כתובתה⁵⁸.

2. האם נאסרת האשה על בעלה?

יסוד השאלה הוא האם פעולת ההזרעה המלאכותית מתורם זר היא בגדר זנות וניאוף ולכן האשה אסורה לבעלה ולבעל הזרע כאחד, או שאיסור אשה לבעלה מדין זונה הוא רק כתוצאה מקיום יחסי מין רגילים מחוץ לנישואין ולכן במקרה של הזרעה אין האשה אסורה לבעלה.

מיעוט הפוסקים⁵⁹ סבורים, שאכן יש בהזרעה מתורם זר משום זנות והאשה אסורה על בעלה. מאידך סבורים רוב הפוסקים⁶⁰, שאין האשה אסורה על בעלה, כי אין בדרך זו משום זנות. לדעתם, אשה נאסרת על בעלה רק כתוצאה מקיום יחסי מין אסורים כדרך כל הארץ. בעיה ספציפית היא האם אשה שבוצעה בה הזרעה מלאכותית מגבר האסור לה מתחללת עי"ז לכהונה ואסורה להינשא לכהן. אחד הפוסקים⁶¹ העלה ספק זה במקרה של עיבור מאמבטיה, אך פוסק אחר⁶² פשט בעיה זו, ולדעתו בודאי שאין אשה זו מתחללת, "כיון שכל ענין החללות הוא דבר שנעשה בגוף האשה ולכן בעיני דוקא שכיבת אדם" ואין ההריון עצמו גורם לחילול.

והנה, גם לשיטת הסבורים, שאין האשה אסורה על בעלה, בכל זאת קיימת תקופה

שיש להפריד בין בני הזוג במקרה שההזרעה הצליחה. זאת על פי דיני "הבחנה" ודיני "מעוברת ומינקת חברו".

בדרך כלל אשה שבעלה מת או גירש אותה אסורה להינשא לאדם אחר בתוך שלושה חודשים מהיפרדותה מבעלה הראשון לצורך הבחנה במקרה שתתעבר מבעלה השני⁶³. ואם אותה אשה היתה מעוברת או מינקת אסורה להינשא עד שימלאו לולד כ"ד חודש – עד תום תקופת העיבור וההנקה מבעלה הראשון⁶⁴.

והנה אם נתעברה באמבטיה הסתפקו הפוסקים אם יש להפרישה מבעלה כ"ד חודש כדין מעוברת ומינקת חברו⁶⁵, או כיון שמצב זה איננו שכיח לא גזרו בו חכמים הפרשה זו של כ"ד חודשים⁶⁶. ובאשר להזרעה מלאכותית חלוקים הפוסקים. יש שכתבו⁶⁷, שגם לשיטות שבאמבטיה אין צורך לפרוש כ"ד חודש, הרי זה משום שעיבור במצב כזה איננו שכיח, ברם בהזרעה מלאכותית שהעיבור שכיח והפעולה מכוונת לצורך זה יודו אף הם שגזרה זו חלה. מאידך יש שכתבו⁶⁸, שכיון שההזרעה נעשית בעת היות האשה תחת בעלה והיא כבר אשתו ובפרט שהבעל מסכים לביצוע ההזרעה, לא חלה הגזירה הנ"ל במקרה כזה. אכן, גם לדעתם צריך להמתין תשעים יום מתום ההזרעה האחרונה מדין הבחנה.

3. מה דין הנולד מהזרעה מלאכותית?

יסוד השאלה הוא האם ממזרות היא תוצאה של ביאה אסורה דוקא, ולפי זה בהזרעה מלאכותית, שאין בה ביאת איסור, אין הולד ממזר גם אם בוצעה ההזרעה מגבר זר. או שאין הממזרות תלויה בביאה אסורה אלא כל ולד שהוא תוצאה של איש ואשה האסורים זה לזו הוא ממזר.

בשאלה זו חלוקים הפוסקים. חלקם⁶⁹ סבור, שהולד הנולד מהזרעה של יהודי זר באשת-איש דינו ממזר. הם מדייקים מדברי הרמב"ם המגדיר ממזר כמי ש"בא מן העריות", ומשמע אפילו לא ע"י ביאת איסור, הרי הוא ממזר. וכן מדייקים הם מעצם המונח ממזר, שפירושו "מום זר" ואמנם ילד זה נולד מזרע זר שאינו של בעל האשה. פוסקים אחרים סבורים שדין ולד זה כספק ממזר⁷⁰. לדעת פוסקים אחרים אין לקשור בין עצם איסור ההזרעה המלאכותית לבין הממזרות. לדעת אחד הפוסקים⁷¹ "הענין של ממזרות לא תלוי כלל בביאת איסור ואפילו בלא שום ביאה כלל וכגון שנתעברה אשת-איש באמבטי או ע"י הזרעה מלאכותית מזרע של איש אחר, כיון שיצירת הולד הוא מאיש ואשה שהתורה עשאן כשני מינים נקרא ממזר". אכן, פוסקים רבים⁷² סבורים, שאין הולד ממזר, כי הם תולים הממזרות בביאה אסורה ובהזרעה מלאכותית לא קיימת ביאת איסור. פוסקים אלו מסתמכים בעיקר על דברי הסמ"ק⁸: "כיון דאין כאן ביאת איסור הולד כשר לגמרי אפילו תתעבר משכבת זרע של אחר". אחד הפוסקים⁷³ סבור, שאם היה בעל הזרע כהן ראוי ולד זה להיות אפילו כהן גדול ואין בו שום פגם.

אכן, כשלא ידוע ממי הזרע הרי גם לשיטות שאין הולד ממזר, מכל-מקום יש לו דין שתוקי, כיון שהוא מכיר את אמו ואינו מכיר את אביו, ושתוקי אסור מדרבנן⁷⁴. והנה כל האמור לעיל נכון כשהולד הוא זכר, אבל אם הולד היא נקבה סבור אחד הפוסקים⁷⁵, שהיא פסולה לכהונה, כיון שמעשה ההזרעה אסור עכ"פ מדרבנן וכל הנולדת מאיסור - אסורה לכהונה.

במקרה ספציפי כשידוע שבעל הזרע הוא ממזר, כתב אחד הפוסקים⁷⁶ שהולד הוא ממזר, גם לדעת אלו הסבורים שבדרך כלל אין הולד ממזר. מאידך סבור פוסק אחר⁷⁷, שהשאלה תלויה במחלוקת אם הולד מתייחס אחר בעל הזרע. לדעת הפוסקים, שהולד אכן מתייחס אחרי בעל הזרע הרי הוא ממזר כאביו, אבל לשיטות הסבורים שאין הולד מתייחס אחר בעל הזרע אין חשיבות הלכתית לעובדה שבעל הזרע הוא ממזר.

4. הזרעה מתורם גוי וממקור בלתי ידוע:

הפוסקים דנים באריכות בשאלה האם מותרת הזרעה מלאכותית באשת-איש מתורם גוי. כל הפוסקים מסכימים, שיש במעשה זה פגם מוסרי ומכנים פעולה זו כמעשה מכוער ומתועב⁷⁸. כמו-כן מסכימים כל הפוסקים שהטעם העיקרי לאיסור הזרעה מיהודי זר לאשת-איש - "שמא ישא אחותו מאביו" - לא קיים במקרה שהזרע הוא של גוי. זאת מכיון שאין הולד מתייחס אחרי אב-גוי גם כשהוא נולד כדרך כל הארץ, לא כל שכן בצורת הזרעה מלאכותית.

אכן, מרבית הפוסקים⁷⁹ אוסרים ההזרעה מגוי עקב החששות האחרות שנזכרו לעיל לאיסור ההזרעה המלאכותית (כולל ייבום וחליצה, ירושה ועוד). אכן, מצינו שני פוסקים חשובים⁸⁰ הסבורים, שמעצם ההלכה ומעיקר הדין אין איסור בהזרעה מלאכותית מזרע גוי לאשת-איש ובשעת דחק גדול כשמצטערים ההורים מאוד בהשתוקקם לולד יש להתיר שימוש בזרע של גוי. כי, כאמור, ברור הדבר שלא חלה כאן הגזירה שמא ישא אח את אחותו. ובאשר לחששות שמא ייבם אשת אחיו מאמו ויוציא את אמו לשוק אין, לדעתם, לאסור מטעם זה, כי "אין אנו יכולים להוסיף על גזירות חז"ל ולא מצינן דחיישי להכי אלא בכה"ג שכך הוא האמת דלא ידוע ממי הוא הולד, אבל בכה"ג שהאשה יודעת והיא אשה כשרה מגין לנו לחדש מעצמנו גזירה לחוש, דשמא תתבייש לגלות הדבר וגם לא תוכל לעמוד בניסיון וחינשא לשוק בלא חליצה, הרי כללא הוא דבגזירת חז"ל אין לנו אלא מה שגזרו בפירוש ואין להוסיף גזירות שלא נזכרו בש"ס"⁸¹.

ובאשר לולד הנולד מהזרעה של זרע נכרי - ברור לכל הדעות שאין הוא ממזר והוא ישראל כשר כאמו. הוא אינו צריך גיור ואף איננו פגום לכהונה, כך שבמקרה שהאם היא כהנת או לוייה - הולד כמותה⁸¹. אולם חייב הבעל לפרוש מאשתו שלושה חדשים לפני ההזרעה הראשונה עד שלשה חדשים אחרי ההזרעה האחרונה מטעם הבחנה⁸¹.

במקרה שההזרעה בוצעה ממקור זרע לא ידוע (כגון מבנק-זרע ללא סימון) - דנו בכך פוסקים אחדים בחו"ל.

פוסקים אלו⁸² מניחים, כי יש לתלות ולהניח שהזרע שייך לגוי, כיון שרוב התושבים באותן מדינות הם גויים ובפרט שהוצאת זרע לבטלה היא מעשה אסור ואין להניח שיהודים רבים יעשו כן - ולכן הולד כשר.

אכן, כבר העיר אחד המחברים, שהדברים הללו נכונים לגבי חו"ל, אולם בארצנו נראה ודאי שאף פוסקים אלו יסכימו שאין להתיר זאת לכתחילה⁸³. אחד הפוסקים סבור⁸⁴, שגם במקום שרוב האוכלוסייה היא נכרית אין הולכים אחרי הרוב במקרה זה, שהרי כל הגזירה היא מטעם מיעוט, שמא ישא אחותו מאביו, ולכן אוסר גם כשלא ידוע ממי הזרע.

5. אספקטים הלכתיים נוספים:

הזרעה לאשה פנויה - קיימות דעות מנוגדות בין הרופאים בקשר לשאלה אם רצוי לבצע הזרעה מלאכותית באשה פנויה.

באנגליה הצהירה הועדה להזרעה מלאכותית ב-1960, שאין לבצע הזרעה בנשים פנויות, אלמנות, גרושות או נשים נשואות, שבעליהן אינם מסכימים להזרעה. מאידך קיימת נטיה בארצות אחרות (סקנדינביה ואוסטרליה) לבצע הזרעה בפנויות, בעיקר מתוך השיקול של מיעוט גברים לאחר מלחמת העולם השנייה⁸⁵.

מבחינה הלכתית ברור, שבדיעבד אין הולד ממזר לכל הדעות. אכן, הסתפקו מחברים אחדים אם הדבר אסור לכתחילה⁸⁶, ויש מי שאסר במפורש⁸⁷, כי הגזירה שמא ישא אחותו מאביו עלולה לחול גם במקרה זה. וברור שמבחינה מוסרית יש במצב זה סלידה רבה יותר מאשר באשה נשואה שלא הצליחה להתעבר מבעלה.

מבחינת התורם - יהודי התורם זרע לאשה זרה עובר על איסור הוצאת זרע לבטלה⁸⁸ וכן שותף בזה גם הרופא אם הוא המוציא זרע⁸⁹.

לענין דיני מזונות - במקרה של הזרעה מיהודי זר - לאותן דעות שהולד כשר ומתייחס אחר בעל הזרע יהיה האב (בעל הזרע) חייב במזונותיו. ולאותם הסבורים שהולד ממזר, תלויה בעיית מזונותיו בשאלה הכללית של חיוב מזונות למזר. באחד מפסקי בתי-הדין הרבניים⁹⁰ חוייב אבי הממזר במזונות הבן והדיון שם הוא אם החיוב מדין "מזונות" או מדין "צדקה".

במקרה שההזרעה היא מגוי - אין כלל דיון מדין "מזונות", כי חיוב זה חל רק על האב ולא על האם ובמקרה הנידון אין הילד מתייחס אחר אביו הגוי. במקרה זה יחולו על האם חיובי מזונות מדין "צדקה"⁹¹. בצורה דומה יחול חיוב "צדקה" על האם כאשר מקור הזרע לא ידוע.

W. J. Finegold, Artificial Insemination, Illinois, 1964, pp 17-22. .1

Finegold, pp. 5-7. .2

J. Preuss, Biblisch-talmudische Medizin, Berlin, 1911, p. 531. .3

4. חגיגה, טו, א, ועי' בהערת אוצר הפוסקים, אה"ע סי' א סקמ"ב, המביא מחלוקת אם יתכן הריון ע"י הזרעה באמבטיה.

5. ראה: "מדרש אלף-בית דבן-סירא" ב"אוצר המדרשים" לי.ד. אייזנשטיין, 1928, עמ' 43.

6. ליקוטי מהרי"ל; תשב"ץ, ח"ג, סי' רס"ג; וכן בחלקת מחוקק, אה"ע, סי' א' סק"ח; ברכי-יוסף, אה"ע, סי' א', י"ד; פחד יצחק, ע' בן בתו ועוד.

7. ראה סיכום הדעות בשו"ת ציץ אליעזר, ח"ט, סי' נ"א, שער ד', פרק א'; וב"הרפואה והיהדות", ע. יעקובביץ, ירושלים תשכ"ו, עמ' 234.

8. דבריו הובאו בב"ח, יו"ד סי' קצ"ה, ובט"ז, שם, סק"ו.

9. שו"ת דברי מלכיאל, ח"ד סי' ק"ז-ק"ח; שו"ת תשובה שלמה, ח"ב, אה"ע, סי' ד'.

10. שו"ת דברי מלכיאל, שם; שו"ת ישכיל עבדי, ח"ה, סי' ח'; הרא"ד רובינשטיין, חל-תלפיות, שנת תרצ"ה, אות נ"ה.

11. שו"ת ישכיל עבדי, שם. דוגמה לתקלה כזו היא ערבוב זרע זר עם זרעו של הבעל.

12. שו"ת משפטי עוזיאל ח"ב, חאה"ע, סי' י"ט.

13. שו"ת מהרש"ם, ח"ג סי' רס"ח; הר צבי על הטור, סי' א'; שו"ת שאילת יעבץ,

סי' מ"ג; שו"ת מנחת יצחק, ח"א, סי' נ'; שו"ת יביע אומר, ח"ב, סי' א'; סתרי

ומגיני, סי' מ"ה; שו"ת עמק הלכה, סי' ס"ח; הגרש"ז אויערבך, נועם, כרך א',

עמ' קמ"ה-קס"ו; זקן אהרן, מהדו"ת, סי' צ"ז; שו"ת פרי השדה, ח"ג, סי' נ"ג;

שו"ת אגרות משה, ח"א סי' ע"א; שם, ח"ב, חאה"ע סי' י"א; הרב מינצברג, נועם,

כרך א', עמ' קכ"ט; הגר"י וינברג, הפרדס, תשרי, תשי"א, עמ' 6-9.

14. ראה: שו"ת שאילת יעבץ, סי' מ"ג; קרית ארבע אה"ע, סי' ו'.

15. הגרש"ז אויערבך, נועם, כרך א', עמ' קמ"ה-קס"ו.

16. תשובה שלמה, ח"ב, סי' ד'.

17. שו"ת מהרש"ם, שם; שו"ת יביע אומר, שם.

18. שו"ת יביע אומר, שם; הגרש"ז אויערבך, נועם, שם; שו"ת ציץ אליעזר, ח"ט, סי'

נ"א, שער ד'.

19. שו"ת אגרות משה חאה"ע סי' ע-ע"א; שו"ת מנחת יצחק, ח"ג, סי' ק"ח; שו"ת

זקן אהרן, ח"ב, סי' צ"ז.

20. שו"ת אגרות משה, שם.

21. שו"ת דברי מלכיאל, שם; שו"ת מהרש"ם, שם; "האיש וחזונו", הוראה מבעל חזון-איש; הרב הדיא, נועם, כרך א', עמ' קל"ה.
22. הר צבי, טור סי' א'; שו"ת זקן אהרן, שם; שו"ת יביע אומר, שם; שו"ת אגרות משה, ח"ב, חאה"ע, סי' י"א; הגרי"ז מינצברג, נועם, שם; י. נס, הפרדס, תשרי תשי"ח, עמ' 27; שו"ת מנחת יצחק, שם; הגרש"ז אויערבך, נועם, שם.
23. כל הפוסקים דלעיל פרט לגר"מ פיינשטיין באגרות משה, שאסר חומרא זו, מחשש שתביא לידי קולא ומעדיף, בשעת הצורך, הכרעה בימי ליבונה ללא טבילה מקודם.
24. ר"ח במסכת חגיגה, ט"ז, א.
25. שו"ת התשב"ץ, ח"ג, סי' רס"ג; פחד יצחק, ערך בן-בתו; בית-שמואל, אה"ע, סי' י"ג ס"א; משנה למלך, הלכות אישות, פט"ו; מחצית השקל, יו"ד, סי' קצ"ה; בגדי שש, אה"ע, סי' א', אות י"א; שו"ת שאלת יעבץ, ח"ב סי' צ"ז; פני משה, אה"ע, סי' א'; חלקת מחוקק, אה"ע, סי' א'; בני אהובה, פט"ו מהל' אישות; שו"ת שואל ומשיב, מהדו"ג, ח"ג, סי' קל"ב; טורי אבן, חגיגה, דט"ו ע"א; שו"ת בית יעקב, סי' רכ"ב; ערוך לנר, יבמות, ד"י ע"א; זכר לחגיגה, חגיגה, ט"ו, א'; וראה: י. אינדיג, דיני ישראל, כרך ב', תשל"א, עמ' 85-93, שהוכיח מפוסקים שונים כשיטה זו.
26. ט"ז אה"ע, סי' א'; אפי זוטרי, אה"ע סי' א'; חסדי דוד, תוספתא יבמות, פ"ח; שו"ת בר-ליואי, חאה"ע, סי' א'; ברכי-יוסף, אה"ע, סי' א'; אבני משפט, אה"ע, סי' א'; שו"ת משפטי עוזיאל, חאה"ע, סי' י"ט.
27. הגרש"ז אויערבך, נועם, שם; הרב פרידמן, "הפרדס", ספר היובל, עמ' 217.
28. וראה במאמרו של י. אינדיג, דיני ישראל, כרך ב', תשל"א, עמ' 97-98, נימוקים אחדים לשלילת ייחוסו של הולד ורחיית נימוקים אלו.
29. ט"ז, אה"ע, סי' א'; שאילת יעבץ, שם; בגדי ישע, סי' קכ"ג; ברכי-יוסף, אה"ע, שם; מהר"ם שיק על תרי"ג מצוות, מצוה א'.
30. חלקת מחוקק, אה"ע, סי' א'; בית שמואל, שם; שו"ת בית יעקב, סי' רכ"ב; חסדי דוד, על תוספתא יבמות, פ"ח; מנחת חינוך, מצוה א'; אבני משפט, אה"ע, סי' א'; שו"ת לבושי מרדכי, סי' ק"ט.
31. שו"ת עמק הלכה, סי' ס"ח; שו"ת ציץ אליעזר, ח"ג סי' כ"ז; שו"ת יביע אומר, שם; שו"ת מנחת יצחק, ח"א, סי' נ'; שו"ת זקן אהרן, שם.
32. שו"ת משפטי עוזיאל, שם; שו"ת ישכיל עבדי, ח"ה, סי' י'.
33. הרב שפירא, נועם, כרך א', עמ' קל"ח-קמ"ב.
34. חסדי דוד, שם; חשק שלמה, יבמות, ד"י ע"א.
35. שו"ת ציץ אליעזר, ח"ט, סי' נ"א, שער ד'; הגרש"ז אויערבך, נועם, שם.

36. הגרש"ז אויערבך, נועם, שם; הרב ניימרק, נועם, כרך א' עמ' קמ"ג-קמ"ד.
37. עיין שבת, קל"ה, א'.
38. י. אינדיג, דיני ישראל, כרך ב', תשל"א, עמ' 85-99.
39. שו"ת מערכי לב, סי' ע"ג; הרב הדיא, נועם, כרך א' עמ' קל"ו; בני אהובה שם; זכר לחגיגה, שם.
40. ראה: ר"מ מאירי, הפרדס, שבט, תשט"ז.
41. ראה: הגר"י טייטלבוים, המאור, אב, תשכ"ד, עפ"י החינוך, מצוה ל"ה.
42. שו"ת מנחם משיב, סי' כ"ו; שו"ת יביע אומר, שם; שו"ת אגרות משה, סי' ע"א.
43. הוכחות הפוסקים עפ"י הסמ"ק, שם; ב"ש, ח"מ, ט"ז, ב"ח, אהע"ז שם; משנה למלך, שם; שו"ת שואל ומשיב, מהדו"ג, ח"ג, סי' קל"ב; שו"ת עמק הלכה, שם; הרב מעדניק, הפרדס, תשי"ג; שו"ת משפטי עוזיאל, אה"ע, סי' י"ט; הרי"י וינברג, הפרדס, תשרי, תשי"א; רא"מ בלוך, הפרדס, סיון, תשי"ג; הגרש"ז אויערבך, נועם, שם.
- מבין ההוכחות שהפוסקים מביאים להנחה זו: א) דברי הסמ"ק "כיון דאין כאן ביאת איסור הולד כשר לגמרי, אפילו תתעבר מש"ז של אחר"; ב) מדברי הרמב"ם בפיהמ"ש, סנהדרין, פ"ו: "שאין לש"ז בעריות שום סרך לענין עונשין"; ג) מדין הנשים המסוללות זו בזו, דאסור רק משום פריצותא, אבל אינה נאסרת משום זונה (יבמות, ע"ו), ופירשו הראשונים דהן מכניסות זו בזו הזרע שקבלו מבעליהן; ועוד.
44. שו"ת ציץ אליעזר, ח"ג, סי' כ"ז.
45. שו"ת חלקת יעקב, סי' כ"ד. וראה עוד: הגרי"י וינברג, הפרדס, שם.
46. הרב ע. יעקובביץ, הרפואה והיהדות, עמ' 235; הגרי"י וינברג, הפרדס, תשרי תשי"א.
47. Finegold, pp. 33-34.
48. N. C. Louros, Int. Surg., 58:190-1, 1973.
49. Finegold, p. 56.
50. N. C. Louros, Int. Surg., 58:190-1, 1973; Finegold, p. 92.
51. שו"ת תשובה שלמה, ח"ב סי' ד'; שו"ת ציץ אליעזר, ח"ג סי' כ"ז; גרי"י וינברג, הפרדס, תשרי, תשי"א; שו"ת זקן אהרן, שם.
52. ר"מ מאירי, הפרדס, שבט תשט"ז.
53. רא"מ בלוך, הפרדס, סיון, תשי"ג; הגרש"ז אויערבך, נועם, שם.
54. שיטה זו נכונה לדעה הסבורה שהילד הוא בנו של בעל הזרע לכל דבר או לפחות לחומרא. אכן, בברכי יוסף; אה"ע, סי' א', סקט"ו כתב, שאינו מתייחס אחר בעל הזרע וממילא אינו חושש שמא ישא אחותו מאביו.

55. Finegold, p. 57
56. מ. אמסעל, המאור, שנה כ"ד, תמוז-אב, תשל"ב, עמ' 21-22.
57. Finegold, p. 57
58. שו"ת חלקת יעקב, סי' כ"ד; שו"ת אגרות משה, סי' ע"א; שו"ת ציץ אליעזר, ח"ט, סי' נ"א, שער ד'.
59. בני-אהובה, שם; שו"ת ישכיל עבדי, ח"ה, סי' י', פרק ו'; שו"ת מערכי לב, שם.
60. משנה למלך, פט"ו מהלכות אישות; תשובה שלמה, שם; שו"ת משפטי עוזיאל, ח"ב, סי' י"ט; שו"ת ציץ אליעזר, ח"ג, סי' כ"ז; שו"ת חלקת יעקב, סי' כ"ד; שו"ת אגרות משה, סי' ע"א; הגרש"ז אויערבך, נועם, שם; הגרי"י וינברג, הפרדס, שם; הר"מ מאירי, הפרדס, שם.
61. שו"ת האלף לך שלמה, סי' ל"ה.
62. הגרש"ז אויערבך, נועם, שם; ועי' בחלקת יעקב, סי' כ"ד.
63. שו"ע, אבה"ע, סי' י"ג, ס"א.
64. שם, שם, סי"א.
65. ברכי-יוסף, אה"ע, שם; שו"ת דברי מלכיאל, שם; כרם שלמה אה"ע, סי' י"ג.
66. שו"ת תורת חסד, סי' ג'; שו"ת שאילת יעקב סי' מ"ב.
67. שו"ת ציץ אליעזר, ח"ג, סי' כ"ז.
68. הגרש"ז אויערבך, נועם, שם; שו"ת אגרות משה, סי' ע"א.
69. שו"ת בר ליואי, ח"ב, סי' א'; זכר לחגיגה, חגיגה, דט"ו; הרב הדיא, נועם, שם; הרב בלאך, הפרדס, סיון, תשי"ג; שו"ת חלקת יעקב, שם; הרב טייטלבוים, המאור, אב-אלול תשכ"ד.
70. הגרש"ז אויערבך, נועם, שם; שו"ת משפטים ישרים, ח"א, סי' שצ"ו.
71. הגרש"ז אויערבך, שם.
72. שו"ת שואל ומשיב, מהדו"ג, ח"ג, סי' קל"ב; שו"ת מנחם משיב, סי' כ"ו; שו"ת עמק הלכה, סי' ס"ח; שו"ת מנחת יחיאל, ח"ג, סי' מ"ז; שו"ת אגרות משה, ח"ב, סי' י"א; שו"ת משפטי עוזיאל, חאה"ע, סי' י"ט; שו"ת יביע אומר, ח"ב סי' א'; הרב מעדניק, הפרדס, תשי"ג; פחד יצחק, ע' בן בתו.
73. שו"ת שואל ומשיב, עם.
74. הרב וינברג, הפרדס, שם.
75. שו"ת חלקת יעקב, שם.
76. שו"ת ברית יעקב, חאה"ע, סי' ד' בהגהה.
77. שו"ת משפטי עוזיאל, שם.

78. הר"מ מאירי, הפרדס, שבט, תשט"ז; הר"י וועלץ, תל-תלפיות, תמוז, תרצ"א:
הגרי"י טייטלבוים, המאור, שם; הרב עובדיה הדיא, נועם, שם; שו"ת ציץ אליעזר,
ח"ג, סי' כ"ז.
79. כל הפוסקים בסעיף 78 וכן הר"י וינברג, הפרדס, תשרי, תשי"א.
80. שו"ת אגרות משה, שם; הגרש"ז אויערבך, נועם, שם.
81. הגרש"ז אויערבך, שם.
82. שו"ת אגרות משה, שם; שו"ת חלקת יעקב, סי' כ"ב.
83. י. אינדיג, דיני ישראל, שם.
84. הגר"י טייטלבוים, המאור, שם.
85. Finegold, pp. 98-99.
86. נועם, ח"א, עמ' קכ"ד; הרב פירר, נועם, ח"ו, עמ' קצ"ח.
87. שו"ת ציץ אליעזר, ח"ט, סי' נ"א, שער ד', פ"ב.
88. תשובה שלמה, שם; שו"ת אגרות משה, שם; שו"ת ציץ אליעזר, שם.
89. שו"ת ציץ אליעזר, שם.
90. פד"ר א', 145, 154-157.
91. אינדיג, דיני ישראל, כרך ב', תשל"א, עמ' 106-107.

אמר רבי חייא בר אבא: גדול נס שנעשה לחולה יותר מן הנס
שנעשה לחנניה, מישאל ועזריה. של חנניה, מישאל ועזריה -
אש של הדיוט והכל יכולים לכבותה, וזו של חולה - של שמים
היא ומי יכל לכבותה.
(נדרים, מ"א, א')